

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ
ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ
ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΗΣ

ΙΔΡΥΤΗΣ : ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ : ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ

ΤΟΜΟΣ ΠΕΝΤΗΚΟΣΤΟΣ ΕΒΔΟΜΟΣ

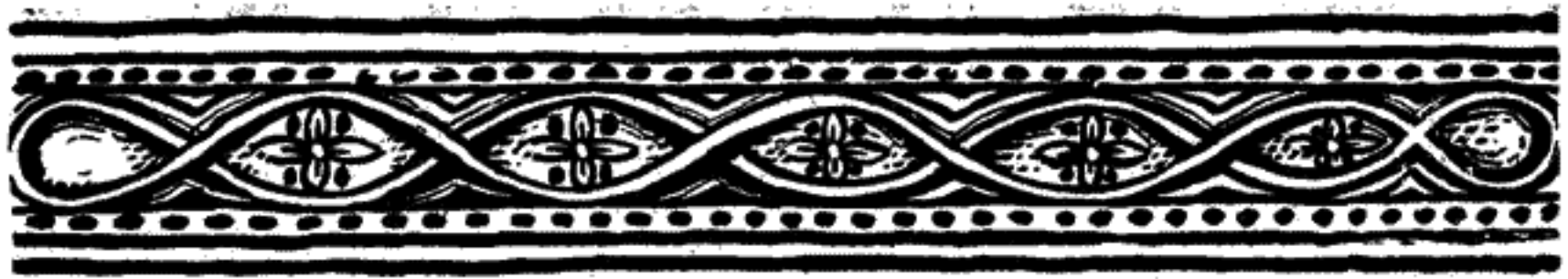
ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ – ΙΟΥΝΙΟΣ

1955

Μ. ΠΑΝΤΟΥΧΟΣ

Ε.Τ.Δ.Φ.Ε.Κ.Τ.Τ.
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2008

Ο ΚΑΒΑΦΗΣ ΚΑΙ Η ΠΟΛΙΣ ΤΩΝ ΙΔΕΩΝ ΤΟΥ

[ΠΑΡΕΜΒΟΛΕΣ ΣΤΙΣ "ΘΕΡΜΟΠΥΛΕΣ,"]

I

Το ποίημα, όπως άλλωστε κάθε έκδη-
λωση ζωής, ξεκινά πάντα από μια άφορ-
μή. Στην ορθόδοξη παραγωγή μάλιστα η
άφορμή συμπίπτει με το θέμα, οπότε ο τε-
χνίτης ή καταγράφει χωρίς να φροντίζει
για καμιά αξιολόγηση (κάτι που συνηθί-
σαμε να το λέμε ήθογραφα), ή νομίζον-
τας πως στέκει πολύ κοντά στην αιτία και
στην έσωτερική κίνηση των γεγονότων
παίρνει το δικαίωμα να φωτίσει και τη
διαλεκτική τους κ' έπομένως σταβμίζει την
άξια ή την άταξία ενός φυσικού, ψυχικού
ή ιστορικού φαινομένου, λ.χ. του Λεωνίδα
και του Έφιάλτη, ή σε μιά άλλη πλατύ-
τερη βάση των ανθρώπων του με γάλο
Ναί και του με γάλο Όχι. Η πλού-
σια κι άνεξάρτητη έμπειρία, που είναι
κάθε ποίημα, από ακίνητη αίσθηση και
γνώση που έστεκε σαν θέμα, μεταφέρεται
τόρα αυτόματα, ύστερα από μιά έμμομη
πρόληψη μιάς μακρυάς σειράς δημιουργών,
στη σφαίρα της ήθικης, όπου, όπως ακρι-
βώς σ' ένα ύπερουράνιο κριτήριο, θα κη-
λιδωθεί ο Έφιάλτης και θα στεφανωθεί ο
Λεωνίδας. Ο Ηρόδοτος λ.χ., μολονότι
στέκει κοντά στους λογογράφους, δεν μέ-
νει όπως εκείνοι έντελώς ουδέτερος, αλλά
κοντά στην καταγραφή δεν παύει να γνω-
μοδοτεί: και Λεωνίδης τε έν-
τούτω τω πόνοφ πίπτει άνήρ
γενόμενος άριστος, και έτε-
ροι μετ' αυτών όνομαστοί
Σπαρτιητέων τών έγω ώς
άνδρων άξιων γενομένων έ-
πυθόμην τά όνόματα. Ο Σιμωνί-
δης έξ άλλου με την ύμνητική του στά-
ση, δεν κρίνει μόνον, αλλά δικαιώνει στην
ίδια σύρραξη το Μεγιστία: δς τότε
κήρας έπερχομένας σάφα
είδώς ούκ έτλη Σπάρτης ή-
γεμόνας προλιπείν.

Ο Καβάφης σχεδόν παράλληλα με με-
ρικούς άλλους εύρωπαίους, όπως λ.χ. ο
Μαλλαρμέ, καταργώντας αυτή την μα-
κραίωνη πρόληψη των δημιουργών, γκρε-
μίζει τον homo vates και στη θέση
του όρθώνει το homo faber. Έτσι

έγκαινιάζει μιάν άλλη σελίδα στη θεωρία
της τέχνης και στην πιο πραγματωμένη
αίσθητική. Έχει πίσω του για υπόδειγμα
τις μεσαιωνικές κάστες, όλόγυρά του τα
έμπορικά γραφεία της Άλεξάνδρειας. Η
Άλεξάνδρεια του πνεύματος είναι κι αυ-
τή, δίπλα στις εταιρίες, μιά άλλη συντε-
χνία με έπικεφαλής τον Καβάφη¹. Στην
παλιά παιδαγωγία αντιπαραθέτει
τόρα, σε μιά περιοχή κατ' έξοχήν πνευμα-
τική όπως ή τέχνη, το δόγμα της
ώφελειας. Μέλημα του πνεύματός
του γίνεται ή χρησιμότητα, ή περιφρούρη-
ση των συμφερόντων της κάστας. Ύστε-
ρα από μιά τέτοια διαπίστωση καθόλου
δέν μάς έκπλήσσει που ή θεωρία της κά-
στας όχι μόνον σαν τεχνική, αλλά και σαν
όργανωμένος κόσμος ιδεών συμπίπτει στη
χώρα μας με το ανέβασμα της άστικής
τάξης και παρακολουθεί πάλι τα άδιέξο-
δά της περίπου στα τελευταία μεσοπολε-
μικά χρόνια, καθώς ανάγλυφα διαγράφον-
ται μέσα στην άναρχία και την ύποκειμε-
νική διάλυση των τελευταίων ποιημάτων
του ίδιου του Καβάφη. Η πνευματική τού-
τη κάστα στο μεταξύ είχε αναπόφευκτα
για την έπικράτησή της οικειοποιηθεί από
τις άλλες μαζί μ' όλα τ' άλλα και το σύ-
στημα του άνταγωνισμού. Είχε προλάβει
σε βραχύ διάστημα με μιά μελετημένη ραγ-
δαία όργάνωση, ύστερα από περιστρο-
φές και διαβεβαιώσεις, κρυφές συμμαχίες
και μικρές παραχωρήσεις με την έλπίδα
μεγάλου τόκου, να συγκροτήσει την τα-
κτική της, ένα είδος έξωτερικής στρατη-
γικής πρώτα προς τη συντεχνία των Άθη-
νών².

1. Ο Ζ. Λορετζάτος πρώτος τον άποκαλεί κατ' έξοχήν ζήλωτή του συναφίου και γενικεύοντας την παρατήρηση: «ή λογοτεχνία μας, γράφει, μοιάζει σ' αυτό με τις μεσαιωνικές κάστες και, για να μιλήσω τη γλώσσα του αιώνας, περνά εύ-
τυχώς από μιά περίοδο κλειστής οικονομίας (έννοώ από την άποψη της κατασκευής και όχι της διάδοσης). Βλ. Ζ. Λορετζάτου: Δοκίμιο Ι. 1947, σελ. 50.

2. Βλ. φράσεις του «τί τα θέλετε παιδιά ο Παλα-
μάς άρχισε να ξεπέφτει», ή πιο χαρακτηριστικά: «στην

Ἄλλ' ὁ Καβάφης, σὰν ἀρχηγὸς μιᾶς πρώτης πνευματικῆς συντεχνίας, φροντίζει προπαντὸς γιὰ τὰ ἐσωτερικὰ τοῦ συναφιοῦ. Σ' ὄλα τὰ ποιήματά του μένει μετὴν ἐντύπωση πῶς ἔχει μπροστά του μιὰ μακρὰ σειρά ἀπὸ παραγιοῦς. Στὴν ἀρχὴ τοὺς ἐξομολογεῖται τὴ δική του πείρα, τοὺς προβληματισμούς του:

τὴν ἐργασία μου τὴν προσέχω καὶ τὴν ἀγαπῶ,

ἢ ἐξηγεῖ πῶς ἀκόμη μέσ' ἀπ' τὴν πρώτη νεότητά του:

μορφώνονταν βουλές τῆς ποιήσεώς του
διαγράφονταν τῆς τέχνης του ἡ περιόχῃ,

γυρίζει καὶ ἐνθαρρύνει ἕναν ποιητὴ εἰδυλλίων:

κι' ἂν εἶσαι στὸ σκαλί τὸ πρῶτο πρέπει
νᾶσαι ὑπερήφανος κι' εὐτυχισμένος,

προτρέπει κάποιον ἀπ' ὄλους ποὺ προορίζεται γιὰ τραγικός:

δόσε — κηρύττω — στὸ ἔργον σου ὄλη τὴ δύναμή σου,
ὄλην τὴν μέριμνα, καὶ πάλι τὸ ἔργον σου θυμήσου,

σκύβει καὶ συμβουλεύει ἕναν γλύπτη:

τὴ χάραξι φρόντισε τεχνικὰ νὰ γίνῃ,

ἕναν μέλλοντα θαλασσοπόρον ἀναλαμβάνει
νὰ τὸν διαφωτίσει, νὰ τοῦ διαλύσει
παλιᾶς δεισιδαιμονίες:

τοὺς λαιστρηγόνας καὶ τοὺς Κύκλωπας,
τὸ θυμωμένο Προσειδῶνα μὴ φοβᾶσαι,

ἄλλοῦ πάλι προτείνει μιὰ βιοθεωρία κ' ἕνα
σύστημα κοινωνικῆς τακτικῆς γιὰ τὴ ζωή:

μὴ τὴν ἐξευτελίζεις
μέσ' στὴν πολλὴ συνάφεια τοῦ κόσμου,

σ' ἕναν ποὺ προορίζεται γιὰ τὴν πολιτικὴ:

τὰ μεγαλεῖα νὰ φοβᾶσαι,
τονίζεις,
καὶ τὰς φιλοδοξίες σου νὰ ὑπερνικήσεις,

μ' ἰδιαίτερη τέλος σοβαρότητα παραινεῖ
ἕναν ἡγεμόνα:

ἂν εἶσαι ἀπ' τοὺς ἀληθινὰ ἐκλεκτοὺς
τὴν ἐπικράτησή σου κύτταζε πῶς ἀποκτᾶς.

Ἡ καβαφικὴ κάστα δὲν εἶναι τώρα ἀπλῶς
μιὰ ποιητικὴ συντεχνία. παράλληλη πρὸς
τὶς ἄλλες, ἀλλὰ διεκδικεῖ τὰ πρωτεῖα μιᾶς
καθοδηγητικῆς τάξεως καὶ μπο-
ρεῖ νὰ προτείνει σ' ὄλους τοὺς τομεῖς λύ-
σεις, ἕνα εἶδος πρακτικῆς κοσμοθεωρίας.

ἀρχὴ οἱ μετοχές τοῦ Γρυπάρη ἦσαν ὀψωμένες. Τώρα
δμως ποὺ γνωρίσαμε τὸ ἔργον του πάει, ἔπεσαν. Ξε-
κάνετε τὶς μετοχές σας, θὰ χάσετε».

Ἔχει συνταγὲς ἕτοιμες γιὰ ὄλα τὰ ἐπαγ-
γέλματα καὶ τὶς ἐξουσίες: τοὺς τεχνουρ-
γούς κρατήρων, τοὺς μικροπώλητὲς μο-
σχολίβανου καὶ μύρων, τοὺς ἐμπορομεσί-
τες, τοὺς σπουδαστὲς, τοὺς πολιτικοὺς ἀ-
ναμορφωτὲς, τοὺς κληρικοὺς, τοὺς βασι-
λιάδες, τοὺς μάντεις. (Ἀξίζει μολαταῦτα
νὰ δεῖ κανεὶς πῶς ἡ κοινωνικὴ μηχανὴ καὶ
ἡ διδασκαλία του τὰ κατάντησε αὐτὰ τὰ
παιδιὰ ἔρμαια ἀπὸ παράταξη σὲ παράτα-
ξη, ἀπὸ μεσιτεία σὲ μεσιτεία, ἔτσι καθὼς
διαγράφονται μέσ' ἀπ' τὶς ἴδιες τὶς γε-
ροντικὲς λέξεις του: παραλυσία,
ἐκνομὴ ἡδονή, προπετής, τυ-
χαῖος ἀστεῖος ἄνθρωπος,
γελοῖα γένεια, ἐξευτελίσθη
πλήρως, ἀπέτυχεν οἰκτρῶς
κ' ἐξουθενώθη, ἀνέστιος καὶ
πένης, χαμαιτυπεῖα). Γιὰ τὴν
ῶρα μπορεῖ ἀκόμη νὰ ἐγκαρδιώνει καὶ νὰ
καθοδηγεῖ. Τοὺς εἰσάγει στὰ μυστικά τοῦ
ἐπαγγέλματος, τοὺς προετοιμάζει γιὰ ζω-
τικὲς θέσεις, κλειδιὰ τῆς πολιτείας καὶ
κλειδιὰ τῆς ζωῆς (βάλ' τα μισο-
κρυμμένα μέσ' στὶς φράσεις
σου, ἢ, ἄς περιμένει ἀκόμη
κ' ἡ Σύγκλητος αὐτὴ) καὶ τέ-
λος μπορεῖ ἀπὸ τώρα νὰ χαίρεται τὴ συγ-
κομιδῇ, νὰ τὴ μετᾶ καὶ νὰ χαίρεται με-
τὴν ἡδονὴ ἑνὸς ἔβραίου: ὁ γ δ ὄ ν τ α
τ ρ ῖ α ποιήματα, κάμποση πέ-
τρα, τ ρ ῖ α τ ᾶ λ α ν τ α πολὺ πο-
σ ὄ ν, μιὰ μάχη. Ἐνας σαράφης τοῦ πνεύ-
ματος, ποὺ μέσ' ἀπ' ὄλην αὐτὴ τὴν περί-
πλοκη διαδικασία, μᾶς ἀφίνει ξάφνου νὰ
καταλάβουμε πῶς ἡ δημιουργία γιὰ τὴ
συντεχνία εἶναι καὶ σὰν ἀφορμὴ ἀπόρ-
ροια ἀνταγωνισμοῦ.

Μὲ ἄλλους προβολεῖς φωτίζεται τώρα
ἡ ποίησή του, μιὰ παρέλαση ἀπὸ ἀρνή-
σεις καὶ ἀντιθέσεις, μὴν, δέν, ποτέ,
ἀπὸ προτροπὲς καὶ ἀποτροπὲς, κύττα-
ξε, προσπάθησε, φυλάξου,
ὄλη αὐτὴ ἡ ἀμυντικὴ γραμμὴ ἀπὸ ἀνα-
σταλτικὰ προκαλύμματα, του λάχι-
στον, ἂν ἴσως, εἰς μικρόν, ποὺ
γίνεται κινητήρια ἐπαλξη σχεδιασμένης,
σοφῆς ἐφόδου γιὰ πλαγιοκόπηση τοῦ πνευ-
ματικοῦ ἐχθροῦ κ' ὕστερα γιὰ μιὰ ἐκμε-
τάλλευση τῶν θέσεών του ἐπ' ἀντιθέτω.
Ὁ Καβάφης δημιουργεῖ ἀπὸ ἀντίδραση
πρὸς κάθε ὀρθοδοξία, πρὸς κάθε συντή-
ρηση, πρὸς τὴν κρατοῦσα παράδοση. Ἐπει-
δὴ μάλιστα ξέρεи ἀπὸ τακτικὴ, πῶς ἡ πα-
ράδοση μπορεῖ νὰ χτυπηθεῖ μετὰ τὰ ἴδια
τῆς τὰ μέσα, ἔχει οἰκαιοποιηθεῖ καὶ ἀντι-
στρέψει ἐπ' ὄφελεία του κι' αὐτὰ τὰ ποιη-
τικὰ εἶδη τῆς, καθὼς εἶναι ὁ μῖμος καὶ τὸ
ἐπίγραμμα³. Ἔχει τὴ δύναμη νὰ τὸ κά-

3. Ὁ Τ. Μαλάνος πρῶτος ἐρεῦνησε αὐτὲς τὶς ἐπα-
φές, μολονότι ἀγνόησε σὰν πηγὴ τοὺς ἐπιταφίους, καὶ
ἡ συμβολὴ του, καθὼς καὶ σὲ πολλὰ ἄλλα παραμένει
πολύτιμη. Βλ. Τ. Μαλάνου. Ὁ ποιητὴς Κ. Π. Καβά-
φης, ὁ ἄνθρωπος καὶ τὸ ἔργο του, Ἀθ. 1933, σ. 152-161.

νει, γιατί ἔχει τὴν ἔμπειρη δεξιότητα ἑνὸς γέρου τεχνίτη, ἔχει τὸ δικαίωμα γιατί ἔχει καλὰ σφυγμομετρήσει τὴν ἀγορὰ τοῦ καιροῦ του, δηλ. τὴ διάχυτη κοσμοθεωρία τοῦ σύγχρονου κοσμοπολιτικοῦ χάους. Δυναμώμενος μὲ θεωρία καὶ μελέτη, καθὼς εἶναι, δὲν καταδέχεται τώρα νὰ συναγωνισθεῖ τὰ (ὄπωςδήποτε ἀζήτητα) κατάλοιπα τοῦ παλιοῦ ἐμπορεύματος στίς μέρες του, ἀλλὰ ὁ ἀνταγωνισμὸς του στρέφεται πρὸς ὅλη τὴν παραδομένη ἠθικὴ τῆς ἀνθρωπότητας. Βρίσκει στίς διατριβές του τὴν ὁμηρικὴ Ἰθάκη, καὶ τὴν ἀναποδογυρίζει. Ὁ Δημήτριος, ὅπως καὶ πλῆθος ἄλλες φιγούρες τοῦ Πλουτάρχου, παραχαράσσονται, δηλ. σύγχρονοι ζοῦνται. Ἔτσι πέφτει μιά μέρα πάνω στὸ 480 π.Χ.— δὲ μπορούμε νὰ ξέρομε κι οὔτε ἐνδιαφέρει πιά ἀπὸ ποιά ἀφορμὴ, μπορεῖ ἀπὸ μιὰ τυχαία κρίση τοῦ Φίνλεϋ, μπορεῖ στὴν προχειρότερη περίπτωση ἀπὸ τὴ φράση ἑνὸς τραπεζορῆτορος, περασμένη στίς στήλες τοῦ ἡμερήσιου τύπου, σὰν αὐτὴ πού κυκλοφορεῖ καὶ σήμερα στὰ διδακτικὰ βιβλία: οἱ ἔλληνοί τριακόσιοι τῆς ἱστορίας. Ἀκαριαῖα λειτούργησε μέσα του ὁ ἀνταγωνισμὸς. Μπρὸς στὴ σκληρὴ, στὴν ὀρθόδοξη θεωρία ζωῆς τῶν Λακεδαιμονίων, θέλησε μιὰν ἄλλη φόρμα, χωρὶς μονολιθικότητα καὶ στενότητα πνεύματος, ἔτσι πού νὰ χωρεῖ τίς διαστάσεις κάθε συμβόλου καὶ τὴν ἀναζήτησε, τὸν ἴδιον αἰῶνα, στὸν ἀντίποδα τῆς Σπάρτης, στὴ μεταμηδικὴ Ἀθήνα. Κ' ἐδῶ, προπαντὸς ἐδῶ, ὑμνοῦνται νεκροί, ἀλλ' ἐδῶ ὑπάρχει τὸ προσφιλὲς κλίμα τῶν παραινέσεων, ἡ ἀντιπαράθεση ἑνὸς ἄλλου τρόπου ζωῆς, ἡ ἔλλειψη τῆς ὑπερβολῆς καὶ ὄλων τῶν ἡχηρῶν παρόμοιων. Εὐθυγραμμίζοντας τώρα σκόπιμα τὸν 20ον αἰῶνα μὲ τὸ συγγενὲς χάος τῆς δευτέρης μεταπολεμικῆς δημοκρατίας τῶν Ἀθηνῶν, κερδίζει ἔτσι τὴν πρώτη γόνιμη ἐπαφή του μὲ τὴ ρητορικὴ τέχνη—ἡ τελευταία ἴσως εἶναι ὁ Δημάρατος. Αὐτόματα, ὑπηρετώντας τὴν τακτικὴ τῆς τεχνικῆς του, δανείζεται καὶ τὸ εἶδος. Δὲν εἶναι πιά ὁ μῦθος ἢ τὸ ἐπίγραμμα, ἀλλὰ γιὰ πρώτη φορά ὁ ἐπιτάφιος λόγος.

Ὁ ἀρχαῖος ἐπιτάφιος, ὅπως τὸν διέσωσε κυρίως ὁ Λυσίας, ὁ Ὑπερείδης, ὁ Πλάτων εἶχε μιὰ αὐστηρὰ καθορισμένη δομὴ. Τὴ δομὴ αὐτὴ, πού κρατοῦσε ἀπὸ τὸ εἶδος τοῦ ποιητικοῦ διθυράμβου, τὴν εἶχε μὲ μιὰ γόνιμη τόλμη μεταλλάξει ἀρδην ὁ Θουκυδίδης. Ἀπαλλάσσοντας τὸ εἶδος ἀπὸ τὴ συγκεκριμένη ἀφορμὴ, ἀπὸ τὸ γεγονός, τοῦ ἔδωσε ἀπρόσωπη καὶ διδακτικὴ μορφή καὶ κρατώντας ἀπὸ τὴν παλιὰ συνταγὴ σχεδὸν μόνον τοὺς ἐπαίνους τῶν νεκρῶν καὶ τὴν παραίνεση στοὺς ζῶντες, τὸ ἀναστύλωσε ἀπαρχῆς σὰν ἕνα δοκίμιον πολιτικῆς συμπεριφορᾶς καὶ πλατύτερα

σὰ γενικὴ κοσμοθεωρία ζωῆς. Πίσω, πάνω του σχεδὸν ὑπάρχει τῶν Λακεδαιμονίων ἡ σκληροτράχηλη δωρικότητα, στὸ βάθος διαφαίνεται ἴσως ὁ ἐπεκτατισμὸς τῶν Μακεδόνων καὶ στὴ μέση ὁ Περικλῆς ἀγωνίζεται, παγιδευμένος σὲ μιὰν ἐποχὴ κρίσιμη, νὰ μᾶς παραδόσει τούτῃ τὴν ἀνεκτίμητη διαθήκη τῶν ἀνθρωπιστικῶν ἰδεῶν. Παρόμοια καὶ ὁ Καβάφης ἔχει πίσω του τὴν ἐθνικὴ νοοτροπία τοῦ μεγαλιδεατισμοῦ τοῦ 19ου αἰ., πού ἐπιζῆ ὡς τίς μέρες του καὶ μετὰ τὸ '97, ἔχει μπροστά του τὴν ἱμπεριαλιστικὴ λαίλαπα τῶν μεσοπολεμικῶν ἐθνικοσοσιαλισμῶν καὶ στὴ μέση αὐτὸς αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκη νὰ δώσει τὴ δική του συνταγὴ κοινωνικῶν ἰδεῶν, ἕνα ἀσφαλὲς κριτήριον ἀγωγῆς. Ἡ παραλληλία τῶν ἐποχῶν, τοῦ ἐπέτρεψε, καθὼς εἶδαμε, τὴν καταφυγὴ στοὺς ἐπιταφίους. Κι' ἀπὸ τὴν καταφυγὴ αὐτὴ κράτησε, σὰν ἀδιάσειστες μαρτυρίες, στὴ διαχείριση τοῦ θέματος μιὰ σειρά ἀπὸ ἐπαφές: πρῶτα ὁ κοινὸς τρόπος τῆς ἀντιδικίας πρὸς μιὰν ἄλλη μορφή ζωῆς πού ὑποτίθεται πὼς ὑποστηρίχτηκε μόλις πρὶν (σὰν νὰ ἀντιστέκεται πίσω ἀπὸ κάθε σειρά κάποιος ἀθέατος Πρωταγόρας), ἔπειτα ἡ ἀπόρριψη ὄλων τῶν ἄλλων μερῶν καὶ ἡ ἐκμετάλλευση ἀποκλειστικὰ τοῦ συμβουλευτικοῦ μέρους πρὸς ἕνα κοινόν, πρὸς τοὺς ἐπιζῶντες, μὲ ἐθελημένον ἀποτέλεσμα νὰ δοθῆ τὸ πιστεύω μιᾶς πολιτείας καὶ τέλος τὰ ἐπιχειρήματα, ἀποκλειστικὰ μέσα τῆς ρητορικῆς τέχνης, πού ἡ σύμπτωσή τους σὲ πολλὰ εἶναι πλήρης. Συγκεκριμένα, ὅπως τοὺς νεκροὺς τοῦ Περικλέους τοὺς διακρίνει ἡ συνέπεια, ἡ πιστὴ προσήλωσις στὸ καθῆκον, ἔτσι καὶ οἱ καβαφικοὶ πολῖτες εἶναι: δίκαιοι καὶ ἴσοι σ' ὅλες τῶν τὲς πράξεις, καὶ μολαταῦτα (δεύτερον ἐπιχείρημα), αὐτὴ ἡ τυφλὴ ἐπιταγὴ δὲν τοὺς ἀφαιρεῖ τὸ γνῶρισμα τῆς συγγνώμης, δὲν εἶναι ἐκδικητικοί, ἀλλὰ μὲ λύπη κι' ὄλας κ' εὐσπλαχνία, ἐπιχείρημα πού στὸ Λυσία καὶ στὸν Πλάτωνα τεκμηριώνεται μὲ συγκεκριμένα ἱστορικὰ παραδείγματα. ὅπως λ.χ. τῆς Σφαγίας, ὅπου ἐξ ὄναυτοῖς διαφθεῖραι ἐφείσαντο καὶ ἄλλοι οἱ αὐτοὶ γὰρ ὄντες ἐκείνοις γένει συγγνώμης ἀλλήλοισι ἔχομεν ὦν τ' ἐποιήσαμεν ὦν τ' ἐπάθομεν. Τέλος, τρίτον ἐπιχείρημα, πού εἶναι ὁ βασικὸς χαρακτήρας τοῦ τελείου πολίτου, εἶναι ἡ ἀποφυγὴ τῆς ὑπερβολῆς, ἡ ἐγκόλπωση τῆς ἀγαθῆς μεσότητος πού ἐπίπονα σὲ κάθε γραμμὴ ὑποστηρίζεται ἀπὸ τὸ Θουκυδίδη, ἐνῶ πολὺ χαλαρὰ τὴν ἀναπτύσσει ὁ Μενέξενος. Τέτοια εἶναι ἡ ἐσωτερικὴ ὕψη καὶ ὁ κορμὸς τῆς ἰδεολογίας τῶν ἰδανικῶν ἡρώων ποτὲ ἀπὸ τὸ χρέος μὴ κινουῦντες, ἢ καθὼς εἶπε ὁ Θουκυδίδης μὴ μετὰ νόμων τὸ πλεῖον

ἡ τρὸ πων ἀνδρείας ἐθέλο-
μεν κινδυνεύειν. Ἔτσι βρεθήκαμε
μονομιᾶς σ' ἓνα κλίμα μὲ διάφορα χαρα-
κτηριστικά, σὲ μιὰ πολιτεία μὲ ἀλλότρια
ιδιάζουσα πείρα καὶ πίστη. Πολὺ μακρὰ
ἀκούγεται τώρα ὁ Παλαμᾶς τοῦ '97, ἡ τῶν
μηδικῶν ὁ Σιμωνίδης:

τῶν ἐν Θερμοπόλαισι θανόντων
εὐκλεῆς μὲν ἂ τύχα, καλὸς δ' ὁ πότμος,
βωμὸς δ' ὁ τάφος, πρὸ γόων δὲ μνάστις, ὁ δ' οἶκτος
ἔπαινος,

Ἡ ποίηση τοῦ Καβάφη, ὅπως ἄλλωστε
καὶ κάθε ζωντανὸς ὀργανισμὸς, ἀντιστέ-
κεται στὴν παραβίαση, στὸ κομμάτισμα.
Χρέος μας ὁμῶς εἶναι, ἀφοῦ φτάσαμε μέ-
χρις ἐδῶ, νὰ ἐπιχειρήσουμε καὶ τὴν τελευ-
ταία ἐξάρθρωση.

Σὰν τὸν Σλήμαν ἀνακαλύπτω ἐδῶ δυὸ
στρώματα πολιτισμοῦ. Ἀπὸ τὸ στῶμα
τῆς πρώτης πόλης διακρίνω νὰ προβάλλει
μὲ ἀποφασιστικὰ χαρακτηριστικά, ὅπως
εἶχε ξεχειλίσει ὡς τις μέρες τοῦ Πλάτω-
νος, τὸ πρόσωπο τῆς ἀρχαιότητος. Μ' ἀ-
ρέσει νὰ ξεγελιέμαι πὼς τάχα τὸ ἔχει δια-
σώσει ὡς αὐτὰ τὰ χειρόγραφα ἑνὸς ἀνέλ-
πιστος ὀξυρυγχιανὸς πάπυρος καὶ τὸν πα-
ραθέτω μὲ τοὺς ἐλλείποντες ἰάμβους ὡς
suspecta, ὅπως περίπου σὲ μιὰν ἔκδοση τῆς
Λειψίας:

Τιμὴ σ' ἐκείνους ὅπου στὴ ζωὴ των
υ — υ — φυλλάγουν Θερμοπόλες.
υ — ἀπὸ τὸ χρέος — κινουῦντες,
δίκαιοι κ' ἴσοι σ' ὄλες των τὲς πράξει·
γενναῖοι ὁσάκις εἶναι πλούσιοι υ —
πάντοτε τὴν ἀλήθειαν ὀμιλοῦντες.

Σ' αὐτὴ τὴν χρηστομάθεια τῆς ἀρχαιό-
τητος, ποὺ εἶχε προλάβει στὰ χρόνια τοῦ
Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἰσοκράτους τὴν παλιά
ὀμηρικὴ ἀρετὴ τῆς ἀνδρείας νὰ τὴν ἀμ-
βλύνει μὲ τὰ στοιχεῖα τῆς δικαιοσύνης καὶ
τῆς ἀλήθειας⁴, βάζει τώρα ἀπάνω τὸ αἰώ-
νιο χέρι τοῦ ὀ χριστιανισμοῦ. Εἶναι μιὰ
ἀγαθὴ παλάμη, μὲ ρικνές, πολὺπείρες Ἰν-
τριγκες γιὰ νεῦρα, ὅπως τὸ βλέπομε αὐτὸ
τὸ χέρι νὰ διαγράφει μιὰν ἄλλη ἀντίληψη
ζωῆς, πάνω ἀπὸ τὸν τροῦλο τοῦ Δαφνιοῦ.
Γενναιότητα, πλοῦτος, ἀλήθεια (ἡ παλιά
ἀδέκαστη ἐπιεικεία), εἶναι πιά πεθα-
μένα μαζὺ μὲ τοὺς νόμους τοῦ Δράκοντος

4. Βλ. Πλάτ. Μενέξενος, 248a «Ὁτῶ γὰρ ἀνδρὶ εἰς
ἑαυτὸν ἀνήρτηται πάντα τὰ πρὸς εὐδαιμονίαν φέρον-
τα ἢ ἐγγὺς τούτου, καὶ μὴ ἐν ἄλλοις ἀνθρώποις αἰω-
ρεῖται ἐξ ὧν ἢ εὖ ἢ κακῶς πραξάντων πλανᾶσθαι
ἠνάγκασται καὶ τὰ ἐκείνου, τούτῳ ἄριστα παρεσκευ-
ασται ζῆν, οὗτός ἐστιν ὁ σῶφρων καὶ οὗτος ὁ ἀνδρεῖος
καὶ φρόνιμος».

ἐντάφιον δὲ τοιοῦτον οὐτ'
εὐρῶς οὐδ' ὁ πανδαμάτωρ ἀμαυρῶσει χρόνος
ἀνδρῶν ἀγαθῶν, ὁ δὲ σηκὸς οἰκέταν εὐδοξίαν
Ἑλλάδος εἴλετο, μαρτυρεῖ δὲ καὶ Λεωνίδα
ὁ Σπάρτας βασιλεὺς, ἀρετᾶς μέγαν λελοιπὸς
κόσμον ἀέναόν τε κλέος.

Ὁ ἐπιτάφιος λόγος λοιπὸν μὲ ὄλη τὴν
οὐσία καὶ τὴ σκευὴ του εἶναι σὰ μονα-
δικὴ ἀφορμὴ, σὰν εἶδος καὶ σὰν σῶμα
ἰδεῶν τὸ ὑπέδαφος γιὰ τις Θερμοπό-
λες τοῦ Καβάφη.

II

καὶ τοῦ Σόλωνος, τώρα οἱ ἀνθρωποὶ δὲν
ἀγωνίζονται τυφλὰ ἀπὸ κανένα ἐνστικτώ-
δες χρέος, ὁρίζου ἀπὸ πρὶν καὶ φυ-
λάγουν τὲς Θερμοπόλες των, εἶναι
πτωχοὶ καὶ συντρέχου καὶ προ-
παντὸς χωρὶς μῆσος γιὰ τοὺς
ψευδομένους. Ἡ ἀρχαία ἀρετὴ σχε-
δὸν ἀνασκευάζεται, καθὼς ἰλαρώνεται τώ-
ρα μὲ τὰ πνευματικὰ φίλτρα τῆς λύπης
καὶ τῆς εὐσπλαχνίας, μιᾶς εὐσπλα-
χνίας ποὺ μπροστὰ τῆς μαραίνεται τό:
ἐλεημονέστεροὶ δοκοῦντες
εἶναι. Εἶναι τὸ ἀπάνω στῶμα, ἡ δεύ-
τερη πόλη⁵. Ἡ κάτω πόλη, κουρασμένη
μάλιστα νὰ ἀνταγωνίζεται τὸ ἀπάνω
στῶμα, συμφιλιώνεται καί, ὅπως ἀκριβῶς
γίνεται καὶ στὴν ἱστορικὴ πραγματικότη-
τα, δανεῖζει καὶ διασταυρῶνει ἢ μιὰ μὲ
τὴν ἄλλη τὰ στοιχεῖα τοῦ πολιτισμοῦ τῆς,
κι' αὐτὴ ἡ μακραίωνη διασταύρωση ἐπιζῆ
ἀκόμη στὶς Θερμοπόλες τοῦ Καβά-
φη. Κι' ὁμῶς ἡ διαδικασία δὲν τελείωσε,
ἡ δουλειὰ τῆς στάμπας συνεχίζεται, ἡ
κάμπια πυκνώνει σοφὰ τὰ νήματά τῆς
(κι' ἐδῶ θυμόμαστε ξανά τὴν τέχνη τῶν ὑ-
φαντουργῶν) κι' ἀπάνω ἀπὸ τὴ διασταύ-
ρωση, μόλις κόπασε ὁ κάματος τοῦ ἀντα-
γωνισμοῦ, δημιουργεῖται τώρα μιὰ ἄλλη
ἐπιφάνεια. Εἶναι μιὰ τρίτη πόλη, ἡ σύγ-
χρονη, ποὺ ἔχει τόση σχέση μὲ τις προγε-
νέστερες, ὅση ἢ ἑλληνιστικὴ Ἀλεξάνδρεια
(ἄλλη παράλληλος τῆς ἐποχῆς μας) μὲ τὴν
ἀρχικὴ πρόθεση τοῦ Μακεδόνα ἰδρυτῆ τῆς.
Δίπλα στὶς τελευταῖες μέρες τοῦ Πλά-
τωνος καὶ τὸν παντοκράτορα τοῦ Δα-
φνιοῦ ἔρχεται νὰ συγκατοικήσει, νὰ συ-
ζήσει καὶ τελικὰ νὰ ἐπιπλεύσει ἡ φαινο-
μενολογία τοῦ σύγχρονου, μεταχριστιανι-
κοῦ ἀνθρώπου. Λέγω φαινομενολογία, γι-
ατί ἴσως ἀκόμη γι' αὐτὸν δὲν διαμορφώθη-
κε μιὰ ἐνιαία κοσμοθεωρία. Στὰ ἀστικά

5. Τὴν παρουσία τῶν χριστιανικῶν ἀντιλήψεων
καὶ τῆς τραγικῆς πείρας τοῦ μεσαιωνικοῦ καὶ μετα-
μεσαιωνικοῦ ἑλληνισμοῦ τὴν ἐπισήμανε πρώτη ἡ Ζ.
Καρέλλη Βλ. Ζ. Καρέλλη: Σχόλιο πάνω στὶς Θερμοπόλες
τοῦ Καβάφη, περ. Ὁ Αἰώνας μας, Ἰούλ. 1950, φ. 7, σ. 200.

κέντρα τῆς Εὐρώπης καὶ στὰ ἐμπορεῖα τῆς Μεσογείου τὰ άτομα εἶναι τώρα πῶς μοναχικά ἀπὸ ἄλλοτε, εὐερέθιστα, σπασμωδικά, καὶ μέσα ἀπὸ συμβάσεις ἀγωνίζονται γιὰ μιὰν ἀξιοπρέπεια κατ' ἐξοχὴν προσωπική, ἄλλοτε πομπωδῶς γελοῖα καὶ συχνὰ ἰδιοτελῆ. Ἀπέναντι στὴ συγκρότηση τῆς κλασσικῆς ἢ τῆς μεσαιωνικῆς ἀρετῆς καὶ στοὺς τελευταίους προμάχους τῆς οἱ ἔμμεσες, κοματιασμένες, ὑπονομευτικές ἀντιρρήσεις τοῦ ἀνθρώπου τοῦ καιροῦ μας, παντοῦ, στὶς ἀνοικτὲς ἀγορές, στὶς στοές, στὶς λέσχες, στοὺς διαδρόμους τῶν κοινοβουλίων, ἀκούγονται ἀκόμη, ποτὲ τίμιες καὶ ἀποκλειστικές, ἀλλὰ πάντα μὲ ἀμυντικὲς παλάμες, μὲ ἀναφωνητὰ, μὲ πλάγιες παραχωρήσεις: ἀλλὰ, πλὴν, εἰς μικρὸν, ὅσομποροῦνε, ὅταν προβλέπουν, διαμορφώνοντας τὸ σύστημα τῆς ἠθικῆς (τοῦ πρακτικοῦ λόγου καθὼς θὰ ἔλεγε ἕνας σημερινὸς Κάντ) τοῦ σύγχρονου κοσμοπολιτισμοῦ ποῦ ἀπολογητῆς του ἀναλαμβάνει νὰ γίνῃ ὁ Καβάφης.

Ἄλλ' ὁ Καβάφης ἐντεῦθεν τοῦ γενικοῦ ἔχει, στὰ χωρικά μας ὕδατα, συμφιλιώσει καὶ ἄλλες δυὸ ἐπιφάνειες, δυὸ ρεύματα ἀντίμαχα κι' ἀνόμοια γιὰ πολλοὺς αἰῶνες, ποῦ ἀπὸ τὴ διαμάχη καὶ τὴν ἐπαφή τους προῆλθε ἡ φυσιογνωμία τοῦ σύγχρονου ἑλληνισμοῦ. Μέσ' ἀπὸ ρικνὲς λέξεις καὶ φράσεις σὰν αὐτές: ὁ σάκις εἶναι πτωχοί, συντρέχοντες ὅσομποροῦνε ὑποφώσκει ἡ πλατεία, ἀνώδυμη, βασανισμένη μάζα τῆς φυλῆς, τὸ τεταλαιπωρημένον γένος τῶν διαφωτιστῶν, ἕνας ἀνεκδιήγητος κόσμος διασπορᾶς, τὰ γυναικόπαιδα τῆς τουρκοκρατίας (ὅπως δὲν τὰ ὀλοκλήρωσε ἀσφαλῶς ὁ Παπαδιαμάντης) καὶ πρὸς τὰ ὁποῖα ὁ ποιητῆς, σὰν παρηγορητῆς τῆς ἀνθρωπότητος ποῦ εἶναι κατὰ τὸν Σέλλεϋ, ἀποβλέπει μὲ λύπη καὶ εὐσπλαχνία. Κι' ἀπάνω οἱ ἐπίλεκτοι τοῦ Φαναριοῦ, μὲ μιὰ ἀγέρωχη συγκαταβατικὴτητα, πάνω ἀπ' τὶς τύχες τῶν πτωχῶν γραικῶν, ἀπαυδημένοι τόσους αἰῶνες νὰ τοὺς ἀνταγωνίζονται, σὲ μιὰ ἀναγκαστικὴ συνεργία μαζύ τους. Εἶναι μὲς στὰ ψηλά κολλάρια τους, ἀξιοπρεπεῖς, σοφοὶ μέχρι ραδιουργίας, μὲ μιὰ κουρασμένη συνείδηση ἀποστολῆς: οἱ Θιέρσοι, ὁ Κοραῆς, οἱ Μαυροκορδάτοι, ὁ Καποδίστριας. Ὁ Κάλβος, σὰ νὰ μᾶς δίνει ἑνὸς ἄλλου κόσμου, μιᾶς ἄλλης ξεχασμένης πιά ράτσας τὸ βίωμα, ὅταν φωνάζει μόλις ἕναν αἰῶνα πρὶν:

Θέλει ἀρετὴν καὶ τόλμην
ἢ Ἐλευθερία,

κι' ὁ Σολωμὸς (ποῦ εἶχε γράψῃ κι' αὐτό, ἀλλὰ μὲ τί διαφορετικὴ ἐπιταγὴ τὸ ποιῆ-

μα τοῦ Χρέους)⁶ ὅταν μᾶς διαβεβαιώ-
νει πὼς οἱ σύγχρονοὶ του τριακόσιοι εἶναι:

ἤσυχτοι γιὰ τὴ γνώμη τους ἀλλ' ὄχι γιὰ τὴ μοῖρα.

Τώρα οἱ Θιέρσοι κ' οἱ Μαυροκορδάτοι, ἐπειδὴ τὸ τεταλαιπωρημένον γένος δὲν ἔχει ποῦ τὴν κεφαλὴ κλίνει καὶ τοὺς παρὰ δόθηκε μὲ τὰ λύτρα λίγης εὐσπλαχνίας καὶ λύπης, διαχειρίζονται ἐν λευκῷ τὰ πεπρωμένα του κι' ὄχι πιά ἀπὸ τὴν εὐκρασία καμιᾶς ὑψηλῆς ἀρχῆς (τῆς μεγαλόψυχης μητέρας, αἰφνης), ἢ ἀπὸ καμιᾶ ἐπαινετὴ λαίμαργία δόξας (ποῦ δεῖ αὐτὴ τὰ πτερὰ), ἀλλὰ ἀπὸ κείνη τὴν κουρασμένη συνείδηση τῆς ἀποστολῆς, μολονότι εἶναι ἀπὸ πρὶν προἰδεασμένοι ὅτι ἡ ἀμυνὰ τους θὰ ἀποβῇ ἀσκοπη καὶ ἐπὶ ματαίῳ, αὐτοὶ μολαταῦτα, ὅπως ὁ ἀμεσὸς πρόγονός τους Κωνσταντῖνος ὁ Παλαιολόγος ὠρισαν καὶ φυλάγουν Θερμοπύλες. Οἱ διδάσκαλοι τοῦ γένους, οἱ πατέρες ὑψώνονται τώρα ἀπέναντι τῶν πτωχῶν γραικῶν τῆς διασπορᾶς, ἀπέναντι τῶν λαῶν, ὅπως ὀνομάζονται ἄλλοῦ ἀπὸ τὸν ποιητῆ, σὰ μιὰ ἐπίλεκτη μερίδα τῆς φυλῆς καὶ ὅλης ἐν γένει τῆς ἀνθρώπινης ἱστορίας, μιὰ μερίδα, ποῦ ἐπισεῖει ξάφνου τὰ προνόμια καὶ τὴν ἐπίφαση, ἀλλὰ μόνον τὴν ἐπίφαση ἑνὸς ἱερατείου. Οἱ ἱερεῖς τῶν Θερμοπυλῶν κι' ἐκεῖνοι, ἀπὸ κάποια ὑπερβατικὴ ἐπιφοίτηση, προἰδεάζονται τὰς ἐπερχομένας κῆρας, ἀλλ' ἐδῶ δὲν ὑπάρχει οἰωνός, δὲν ὑπάρχει καθόλου μαντικὸς οἶστρος. Οἱ Θιέρσοι—κι' ὁ χαρακτηρισμὸς ἀνήκει στὸν Καζαντζάκη— δὲν διαισθάνονται προφητικά, ἀλλὰ ἀπλῶς προβλέπουν (ἐν ὧραις σοβαρῶν σποῦδῶν) καὶ ἐσχάτως μάλιστα πολλοὶ προβλέπουν—σωστὴ κάστα. Στὴν κάστα τούτη ἔχει φεράνει ἀπὸ κάθε εὐγενές, ὑψιπετές νόημα καὶ ἡ γλῶσσα, μὲ τὴ λέξη λ.χ. τιμὴ ἀνακαλεῖται, ὄχι ποτὲ καμιᾶ ἐπιβράβευση ἠθικῆ, ἀλλὰ ἕνας θόρυβος ἀπὸ ἀξιώματα. Τὴν ἴδια στιγμὴ, ποῦ τὸ τεταλαιπωρημένον γένος ἀπὸ κάτω, μὲ μιὰ στεντόρεια, ἀπεγνωσμένη κραυγὴ, ἐπικαλεῖται:

Θέ μου, καὶ τί νὰ γίνηκαν τοῦ κόσμου οἱ ἀντρενωμένοι;

ὁ Καβάφης ρωτᾷ:

ποῦ ἀποσύρθηκε, ποῦ ἐχάθηκε ὁ σοφός;

Στὴν κάστα αὐτῶν τῶν σοφῶν, ποῦ τὴ συμβολὴ τους λίγα χρόνια ἀργότερα στὴν Ἐρημὴ χώρα ὁ Ἐλιοτ, μὲ τὴ μορφή ἑνὸς σύγχρονου Τειρεσία, τὴν ἀπέδειξε

6. Βλ. καὶ Ε. Παπανούτσου: Ὁ διδακτικὸς Καβάφης, σ. 128. «Τὸ χρέος εἶναι μιὰ ἔννοια, ποῦ θὰ ἀπασχόλησε φοβερὰ τὴ συνείδηση, θὰ ἐβασάνισε πολὺ τὴ σκέψη τοῦ Καβάφη. Τοῦ Σολωμοῦ ἀσφαλῶς δὲν θὰ ἔκαιγε τὰ δάχτυλα ἢ πέννα ὅταν ἔγραφε αὐτὴ τὴ λέξη».

ἀχρείαστη, ἐπιφυλάσσεται ἀκόμη ἀπὸ τὸν Καβάφη ὁ μέγιστος ἔπαινος:

Καὶ περισσότερη τιμὴ τοὺς πρέπει,
ὅταν προβλέπουν (καὶ πολλοὶ προβλέπουν)
πῶς ὁ Ἐφιάλτης θὰ φανεῖ μιὰ μέρα
κ' οἱ Μῆδοι ἐπὶ τέλους θὰ διαβοῦνε.

Ἡ μακραίωνη σελίδα ἔτσι θὰ ἐκλείνει ὀριστικά εἰς βάρος ἑνὸς ἀνθρώπου, ποὺ παθητικά ἔστω ἀνταγωνίστηκε ἢ τοῦλάχιστον μυκτήρισε μὲ τὰ ἴδια τὰ μέσα τῆς συντήρησης, ἀν δὲν μᾶς κυνηγοῦσε ἐπίμονα ὁ τελευταῖος ἀπόηχος. Τὸν ἀπομονώνομε: κ' οἱ Μῆδοι ἐπὶ τέλους θὰ διαβοῦνε. Πιὸ πολὺ: ἐπὶ τέλους θὰ διαβοῦνε. Ἀκόμη πιὸ πολὺ: ἐπὶ τέλους. Τὸ ἐπὶ τέλους, κάτι μᾶς λέγει, πῶς εἶναι ἡ τελευταία λέξη, ἡ λύση τῆς καβαφικῆς πολιτείας. Ἐχει (καθὼς σ' ἄλλη περίπτωση τὰ ρήματα τῶν παλιῶν μάντεων, ἀλλὰ τώρα ἄκρως συμβατικά, περασμένα ἀπὸ τὴν σχετικοκρατία καὶ τὴν ἀπιστία τοῦ 19ου αἰ.) μιὰ διπλῆ, ἀμφιστομη ὄψη. Ὁ Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος, οἱ παραλλαγές καὶ τὰ μικρά του ὑστερόγραφα, καθὼς λ.χ. ὁ Φίλιππος ὁ Β' τῆς Ἰσπανίας καὶ ὁ Λάουριτζ Μπρίγκε εἶναι ἡ μιὰ ὄψη καὶ τὸ ἐπὶ τέλους ἐδῶ εἶναι ὁ τελευταῖος σφασμασμός τοῦ σαρκίου, μιὰ ἐπίκληση γιὰ ὅσον τὸ δυνατόν γρηγορώτερη λύτρωση, μιὰ εὐλογία φωνῆ ἀπαυδήσεως ἀπὸ τὴν πολλή, πικρὴ ἐγκαρτέρηση καὶ προσδοχὴ ἑνὸς κάποιου τελευταίου μαζὺ καὶ κορυφαίου ἀκρίτα ὄλου τοῦ παρελθόντος, ὄλου τοῦ πολιτισμοῦ, μεσαιωνικοῦ καὶ ἀρχαίου. Ἐτσι, μέσ' ἀπ' αὐτὴ τὴν ὄψη του, ἀντηχεῖ ἀκόμη, παρ' ὅλη τὴν παθητικότητα καὶ τὴν ἀβουλία, μιὰ θετικὴ εἰσφορά σ' ὅλη συλλήβδην τὴν παράδοση. Τὸ ἐπὶ τέλους ὁμοῦς ἔχει καὶ τὴν ἐμπροσθία του ὄψη, κ' αὐτὴ ἀκριβῶς μᾶς ρίχνει στὸν 19ον αἰ., στὴ σχετικότητά του καὶ τὴν ἀπιστία του. Θυμούμαστε ἀσυναίσθητα καὶ σχεδὸν συνειρμικά τοὺς γυριστοὺς, ἐριστικούς καρπούς τῶν χειρῶν καὶ τὶς ἀνασηκωτὲς πλάτες ἀπὸ τοὺς ἀστοὺς τοῦ Κάλαι τοῦ Ροντέν κ' ἀμέσως κατόπι τοὺς καβαφικούς συγκλητικούς νὰ εὐχονται τώρα τὴν διάβαση τῶν Μῆδων σὰ μιὰ κάποια λύση. Ἀκαριαῖα ἀστράφτει μπροστὰ μας μιὰ τρομερὴ ἀλήθεια. Ἡ τρίτη πόλη, δηλ. ὁ σύγχρονος πολιτισμός, αὐτὸς εἶναι ποὺ ἐδῶ διακυβεύεται καί, ἐνῶ κατὰ τὴν ἀντίληψη τῶν πολλῶν τώρα μόλις ἄρχισε νὰ ἀνεβαίνει, κινδυνεύει κ' ὅλας νὰ γκρεμιστεῖ σύσσωμος (συμπαρασύροντας καὶ τὶς ἄλλες πόλεις τοῦ Σλήμαν). Ὁ Καβάφης ποὺ προβλέπει ἀπὸ τώρα τὸ τέλος σχεδὸν τὸ βιάζει νὰ ῥθει, καὶ τὸ ἐπὶ τέλους ὄχι πιά ἐγκαρτερικὰ ἀλλὰ σχετλιαστικά πρὸς τὰ

σύγχρονα, καθὼς προφέρεται μάλιστα ἐσκεμμένα καὶ ψύχραιμα ἀπὸ τὸ στόμα ἑνὸς ἐνεργεῖα θιασώτου καὶ ἀπολογητοῦ τους, φαίνεται νὰ μοιάζει μὲ πράξη προδοσίας, κατ' οὐσίαν ὁμοῦς παίρνει τὴ μορφή μιᾶς ὀμιλούμενης, σχεδὸν ἀγοραίας τραγικῆς εἰρωνείας. Ὁ παρῶν κοσμοπολιτισμὸς μέσ' ἀπ' τὶς τάξεις του δέχεται τώρα τὴν χαριστικὴν βολή — τὸ ἐπὶ τέλους εἶναι ἡ μικρὴ πόρτα τοῦ Ρωμανοῦ (καὶ τέτοιες πόρτες εἶναι ἀφθονες σ' αὐτὴ τὴν πόλη τῶν ἰδεῶν) ἀπ' ὅπου δίνει τὴν ἐντύπωση πῶς ἐλιποτάχτησε, ὁ χτεσινὸς ὑπερασπιστής: ὁ Καβάφης. Κατ' οὐσίαν ὁμοῦς, ἀπὸ μιὰ ἐποπτικώτερη θεώρηση, δὲν ἐλιποτάχτησε, ἀλλ' ἔχοντας τὴν ἐπίγνωση πῶς κ' ἐδῶ ἡ πάλη τῶν ἰδεῶν συνεχίζεται, καὶ ἀνθρώπος τῶν μεταιχμίων καθὼς εἶναι, ὄχι ἀπερίσκεπτα, ἀλλὰ πότε σεμνὰ καὶ πότε χλευαστικά φέρεται μετέωρος καὶ στὰ δύο σκέλη τῆς πάλης τῶν ἰδεῶν. Τὸ ἐπὶ τέλους ἀπ' αὐτὴ τὴ σκοπιὰ σημαίνει τὴν τελευταία φάση (τὴν ἀρνηση ποὺ θὰ τὴν ἀκολουθοῦσε ἴσως μιὰ τελευταία σύνθεση) μιᾶς ἐπίμονης καὶ ἐγκεφαλικά βιωμένης διαλεκτικῆς.

Ὁ Καβάφης ἀνοίξε τοὺς δείκτες του καὶ περιέλαβε μέσα σ' ἐλάχιστους (σπασμένους σὰν τοὺς κόσμους τοῦ Ἰάμβου) ὄλην αὐτὴ τὴν ταλαίπωρη διαλεκτικὴ τῆς φυλῆς, τὴ διαλεκτικὴ τῆς ἀνθρωπότητας, ἀπὸ τὰ μετακλασσικά ὑποστρώματα ὡς τὸν 20ὸν αἰ. Ἀπὸ τὴ γλώσσα, ποὺ εἶναι κ' αὐτὴ μιὰ σοφὴ σύνθεση ἀπὸ ἀρχαῖα στοιχεῖα, βυζαντινὰ συγγίλια καὶ διαλεκτικούς τύπους τοῦ καιροῦ του (φρασεολογία πότε ἐκκλησίας τοῦ δήμου μαζὺ μὲ μαστροπεῖες τοῦ Ἀριστοφάνη καὶ τοῦ Ἡρόνδα, πότε οἰκουμενικῶν συνόδων μαζὺ μὲ λιβελογραφήματα πτωχοπροδρομικά, πότε τέλος κοινοβουλίου τῶν ἡμερῶν μας δίπλα σὲ συμπεριφορὰ χαμαιτυπείων τοῦ σύγχρονου κολασμοῦ), ἀπ' αὐτὴ τὴν τεράστια σύνθεση τῆς γλώσσας ὡς

1. Ὁ C. M. Bowra, σοφὸς σ' ὄλα, δὲν φαίνεται νὰ διεῖδε τὴν τεράστια διεργασία τῶν μεσαιῶν στίχων τοῦ ποιήματος, ὅταν γράφει «Τὸ ἰδεῶδες ποὺ παρομοιάζει εἶναι γι' αὐτὸν μεγάλης σημασίας, τὸ πλησιάζει ὁμοῦς πιὸ πολὺ ἀπὸ τὴν ἠθικὴ πλευρά, παρὰ ἀπὸ κείνη ποὺ κινεῖ τὴ φαντασία. Μᾶς λείπει ἡ πυκνότης τοῦ ρίγους, ἡ ἔνταση τοῦ προσωπικοῦ δράματος. Ὁ Καβάφης εἶναι ἀκόμη στὸ στάδιον ὅπου προσαρμόζει τὴ σκέψη πρὸς ἐκείνη τῶν ἄλλων ἀνθρώπων» Βλ. C. M. Bowra. Ὁ Καβάφης καὶ τὸ ἑλληνικὸ παρελθόν, περ. Ἀγγλοελληνικὴ Ἐπιθεώρηση, Νοεμ.-Δεκ. 1949, σ. 227. Ἐντελῶς ἐπιπολής τὸ ἀντιμετώπισε ἐπίσης ὁ Γ. Μιχαλέτος, «Τὸ ποίημα ὁμοῦς ἔχει διατυπωθεῖ—γράφει—ἀναφέρεται ἀποκλειστικά στοὺς μικρότερους ἀγῶνες, καὶ ὄχι στὴν πανανθρώπινη δημιουργικὴ πάλη· αὐτὸ θὰ τὸ καταλογίσουμε σὰ μεγάλη ἀτέλεια... Τέλος τὸ ποίημα χωλαίνει καὶ ἀπὸ καθαρὴ αἰσθητικὴ ἀποψη· οἱ στίχοι 3-10 ἀποτελοῦν ἕναν ἀφόρητο πλεονασμό». Βλ. Γ. Μιχαλέτου: Ἡ ποίηση τοῦ Καβάφη, Ἀθ. 1952, σ. 57.

τις ἰδέες". Λειτουργῆσε μὲ συνέπεια γιατί πίστευε ὅτι θεωρίες ἄλλες, καινὰ δαιμόνια, δὲν ὑφίστανται καὶ μόνον ὁ κατάλληλος συνδυασμὸς τῶν παλιῶν μπορεῖ νὰ τις φέρει ξάφνου μὲ μιὰν ἄλλη πειθῶ καὶ δόξα ὡς τὴν ὄχτη μιᾶς παρούσης Ἀλεξάνδρειας. (Τὸ σεμνὸν τῷ ἐπιεικεῖ δύσμικτον εἶχε πεῖ κάποτε ὁ Πλούταρχος καὶ τώρα διαψεύδεται ἔμπρακτα

ἀπὸ τὸν Καβάφη). Κι' ὅλα αὐτὰ μὲ μιὰ ὑπερένταση λογική, μιὰ ψυχρὴ ἀνάκληση τῆς προγονικῆς μνήμης, μιὰ ἐπιδέξια συσπείρωση ὅλης τῆς ἐμπειρίας, ἀργά, ἐπίμονα, μὲ τὴν ποικίλη δραστικῶν στοχαστικῶν προσαρμολογῶν, σὰν μιὰ ἀθέατη, γερασμένη ἀράχνη, πού ἀκόμη δὲν ἐννοεῖ νὰ πάρει τέλος ὁ ἱστός της.

III

Ὁ Καβάφης παρ' ὅλα αὐτὰ ἔρχεται στιγμή πού μονομιᾶς ἐλευθερώνεται ἀπ' ὅλη τούτη τὴ φιλολογικὴ τυραννία κι' ἀποκαλύπτεται, ὅπως ἀκριβῶς εἶναι, ἕνας ποιητῆς συμβόλου.

Ὁ συμβολισμὸς στὴν αἰσθητικὴ ἐπικράτεια ἐπωφελήθηκε ὅλη τὴ μακρὰ ἐπικαρπία τοῦ ρωμαντισμοῦ. Ὁ ἰδεολογικὸς κορμὸς του μολαταῦτα ἐποικοδομήθηκε πάνω σὲ μιὰ σχηματισμένη πρό καιροῦ φιλοσοφικὴ βάση. Ὁ Μπερντιάγεφ αἴφνης, μικρὸς ἐπίγονος τοῦ Πλωτίνου καὶ τοῦ Μπέρξον, στὴ θεωρητικὴ ἀπολογία του περὶ συμβόλου, μύθου καὶ δόγματος προποθέτει τὴν ὑπαρξὴ δύο κόσμων καὶ τὴ δυνατότητα γιὰ γεφύρωσή του: τοῦ ἐμπράγματος καὶ τοῦ ἰδεατοῦ. Πάνω σ' αὐτὴ τὴ γέφυρα πάτησε τὸν περασμένον αἰῶνα ἕνας ἔσμος ἀπὸ ἀνεύθυνα ἢ ἰδεοληπτικὰ παιδιὰ τῆς Εὐρώπης, ἀπὸ τὸ Ρεμπὼ ὡς τὸν Ρίλκε. Ὁ Καβάφης πέρασε τελευταῖος, ὁ ἔσχατος τῶν συμβολιστῶν καὶ, χωρὶς νὰ καταδέχεται οὔτε τὴν κολασμένη διάθεση τοῦ Ρεμπὼ οὔτε τὴν παραδεισια ὕμνωδία τοῦ Ρίλκε, σὲ μιὰ ἐμπειρηῶρα καλοκάγαθης εἰρωνείας, ἄρχισε ἀπέναντι στὰ ἀνθρώπινα πεπραγμένα τοὺς γεφυρισμούς του. Ὅχι πὼς γνώρισε, ἀλλὰ μόνος ἐκ τῶν συμβολιστῶν διαισθάνθηκε πὼς ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐσκεμμένη κατηγορικὴ προσταγὴ γιὰ γεφύρωση ὁ κόσμος τῶν ἰδεῶν κινδύνευε νὰ γίνῃ ἀξιωματικὸς, πῶς ἐμπράγματος ἀπὸ τὰ ἐμπράγματα πάνω ἀπ' τὴν ἀδρανεῖς συνειδήσεις μας. Δὲν προλάβαινες λ. χ. νὰ πεῖς Βα-

τερλὼ ἢ Θερμοπύλες κ' ἔβλεπες ἐθελότυφλα καὶ σχεδὸν μηχανικά, χιλιετηρίδες τώρα, μιὰ μόνον ὄψη, ἕνα κομῖωμα ἐννοιῶν. Στὶς μέρες τοῦ Καβάφη ἀκριβῶς πονοῦσε τὸ κομῖωμα, ὁ κόσμος τῶν ἰδεῶν ἔπασχε ἀπὸ στεατοπυγία. Δὲν διέρρηξε μόνον τὰ πράγματα, ὅπως τ' ἀνεύθυνα ἢ ἰδεοληπτικὰ παιδιὰ τῆς Εὐρώπης, ἀλλὰ ἀνοιξε ἄπειρα παράθυρα μὲσ' ἀπὸ τὰ στεγανά τείχη τῶν ἐννοιῶν κι' ἀπ' τὴν κατατρυπημένες τώρα ἔννοιες γεννιέται μιὰ ἄπειρη ἐπίσης βεβαιότητα σὲ μᾶς γιὰ βούληση καὶ ἐλευθερία.

Ἡ κλειστὴ οἰκονομία τῶν ἰδεῶν ἔληξε. Οἱ Θερμοπύλες εἶναι γιὰ πρώτη φορά τώρα ἕνα νόμισμα πού ρίχνεται μὲ ἀνεξάντλητη καὶ ποικίλη κάθε φορά ἀγοραστικὴ ἀξία σ' ὅλες τὶς διεθνεῖς ἀγορές, σ' ὅλους τοὺς πρόσφορους τομεῖς, στὴν πρακτικὴ δραστηριότητα καὶ στὴν ἠθική, πού δὲν εἶναι παρὰ μιὰ φιλοσοφία τῆς ζωῆς. Τὰ σύμβολα δὲν εἶναι πιά οὔτε στὴν ὑπηρεσία μιᾶς συντηρητικῆς ἀριστοκρατίας, οὔτε ἀνεξάρτητα νεφελώματα ἀπὸ αὐθαίρετες ὀχλοκρατίες ἠθικολογούντων δραμάτων. Τὰ θέματα, ὁ χειρισμὸς καὶ ἡ ἀποδοχὴ τους ὅλα ὑφίστανται καὶ δικαιώνονται χάρις σὲ μιὰ τροπολογία ἐμπειρικὴ. Αὐτὴ ἡ ἐμπειρικότητα τῶν αἰσθητικῶν συμβόλων, τεκμηριωμένη κι' ἀπ' τὴ δοκιμασμένη ἱστορικὴ ζωὴ, ἔταξε καὶ πραγμάτωσε καὶ τοὺς σκοποὺς της: Πρῶτα ἐξ ὑπαρχῆς νὰ διαφορῶσει ὅλες τὶς παλιές (εὐϋπόληπτες ὡς χτέες) ἰδέες τῆς ἀνθρωπότητος, κ' ἔπειτα, σὰν ἀπόρροια, ν' ἀνοίξει μπροστά μας μιὰν ἄπειρη δυνατότητα διαφωτισμοῦ. Σ' αὐτὴ τὴν τέχνη, πού ὅλα ὕστερα ἀπὸ τὴν ἄγρια, τὴν ἀδυσώπητη ταλαιπωρία καὶ προβληματικὴ τους στέκονται ἀποφασιστικὰ καὶ συγχρόνως ἐκκρεμῆ καὶ μετέωρα, αὐτὴ εἶναι ἡ ἄκρα πείρα καὶ ἡ προσφορὰ τοῦ συμβολισμοῦ τοῦ Καβάφη.

ΓΙΑΝΝΗΣ ΔΑΛΛΑΣ

8. Βασικὲς, ἀκόμη καὶ σήμερα παρ' ὅλη τὴν ἀποκλειστικὴ σκοπιὰ τους, εἶναι οἱ παρατηρήσεις ἐνὸς παλιοῦ μελετητοῦ, κατὰ τὴν ὁποῖαν ὁ Καβάφης, ὕστερα ἀπὸ μιὰ γενικὴ ἐξέταση τοῦ περιεχομένου καὶ τῆς μορφῆς τοῦ ἔργου του, ἀποκαλεῖται ὁ πρῶτος καὶ μόνος ἀδικὸς ποιητῆς τοῦ ἑλληνισμοῦ. Βλ. Μ. Σπιέρου: Παρατηρήσεις ἐπάνω στὸ καβαφικὸ ἔργο, περ. Ὁ Κύκλος, Τόμ. Β', ἀρ. 3-4, σ. 98.